

НАПРЯМ 3. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА НАРОДІВ ВЕЛИКОГО СТЕПУ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-288-6-22>

Бубенок О. Б.

*доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу Євразійського степу
Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ЕТНОНІМА **БОЛГАР**

Приблизно в 630–660 рр. намітилось політичне піднесення протоболгар – у Приазов'ї виникло державне утворення Велика Болгарія. Згодом це призвело до міграцій протоболгар по територіях Європи та поширенню етноніма *болгар*. Але проблема походження самої назви цих племен – *болгар (булгар)* ще й досі становить наукову проблему.

Найбільш рання гіпотеза походження етнотопоніму *Болгарія* пов'язує його з особливостями вимови назви річки Волга, біля берегів якої мешкали племена протоболгар і яка поступово трансформувалась: Volga – Volgarii – Volgaria – Volgaria – Bulgaria (Charnock). Але відомо, що коли протоболгари в раннє Середньовіччя мешкали біля берегів цієї великої ріки, то вона мала назву Ітіль у нижній течії, принаймні там, де знаходились ці племена. Існують й інші гіпотези.

Так, на думку деяких дослідників, етнонім *булгари (болгари)*, можливо, виник із прототюркського слова *bulgha* («змішувати», «струшувати», «перемішувати» – при цьому могло йтися як про змішування всередині самих огурів, так і між огурами та їхніми сусідами – сарматами) і його похідного *bulgak* («повстання», «безлад») (Bowersock). Проте в цьому випадку не зрозуміло, проти кого мали повставати носії назви. Інша етимологія виводить походження етноніма з монгольського *bulgarak* («відокремити», «відокремити» – пов'язуючи із здобуттям Великою Болгарією незалежності від Тюркського і Аварського каганатів) (Karataı). При цьому слід звернути увагу на те, що назва *болгар* була зафіксована задовго до утворення Тюркського та Аварського каганатів. При цьому не зрозуміло, чому термін виводиться не з чуваської, а монгольської мови. Підсумовуючи слід зазначити, що

творці цих гіпотез спиралися на те, що в тюркських мовах поняття **-ар**, що є складовою терміна **болг-ар**, мало семантичне значення «людина, люди». Однак усі ці гіпотези не враховували історичних реалій.

Тому найбільший інтерес становить висунуте О. Прицаком і підтримане П. Добревим, О. Каратаєм припущення, згідно з яким термін **болгари** утворився від з'єднання пратюркського **bel** («п'ять») і **gur** («стріла» у сенсі «плем'я») [2, с. 37–41]. На нашу думку, ця гіпотеза найбільше підтверджується історичними фактами, що містяться в історичних текстах.

Дослідники звернули увагу на те, що перші достовірні відомості про народ **болгар** відносяться до кінця V ст. Саме тоді Іоан Антіохійський писав, що імператор Зенон покликав болгар на допомогу для боротьби з остготами [5, с. 135]. Готський історик Йордан відзначає, що після смерті Аттила у другій половині V ст. гуни рушили на схід та оселилися у степах Причорномор'я [4, с. 118–120]. Йордан писав, що вже в середині VI ст. у причорноморських степах мешкали болгары [4, с. 37]. Після Йордана етнонім **болгари** тимчасово зникає зі сторінок візантійських хронік, а замість нього в другій половині VI ст. починають вживати терміни **кутригури** та **утигури**. Прокопій Кесарійський та Агафій писали, що на схід від Танаїса (Дона. – О. Б.) у країні Евлісії мешкають утигури, а на захід – кутригури [11, 1959, с. 385–388, 434–438, 467; 1, с. 73, 88–89, 147–149]. Виходячи з того, що назви **кутригури** та **утигури** вживалися замість етнічного терміна **болгари**, логічно пов'язати ці племінні об'єднання з болгарами. Саме в нащадках утигурів та кутригурів дослідники схильні бачити засновників Великої Болгарії.

Останнім часом серед дослідників набула поширення гіпотеза С. Г. Кляшторного, згідно з якою початок етногенезу протоболгар треба виводити не з часів гунської навали, а з подій V ст., описаних Пріском Панійським [5, с. 135–136]. Пріск повідомляє, що в 463 р. до імператора Східної Римської імперії прибуло посольство від «Сарагурів», «Урогів» (Угурів. – О. Б.) та «Оногурів» [10, с. 87–88]. С. Г. Кляшторний це зсунення пов'язав з подіями в Центральній Азії [5, с. 136]. Дослідник запропонував перекладати с тюркських мов терміни **он-огур** як «десять [племен] огурів» [5, с. 137]. Отже, назва **оногур** могла вже виникнути в Центральній Азії ще до переселення її носіїв до степів Північного Кавказу.

Звертає на себе увагу те, що Пріск у своєму творі подав кілька племінних назв: **сарагури**, **уроги** (**угури**) та **оногури** [10, с. 87–88]. Якщо виходити з того, що оногурів було десять племен, то взагалі перейти Волгу мала лише частина з них – усі десять племен просто не розмістилися б у степах Волго-Донського межиріччя. А це може означати, що ми маємо справу не з назвами окремих племінних об'єднань, а з

варіантами самоназв одного племінного угруповання, де *огур* та *оногур* могли бути первісними назвами. Тому великий інтерес може становити походження назви *сарагур*. С. Г. Кляшторний пропонує розглядати цей етнонім як *сар огур* – «білі огури» [5, с. 137]. У зв'язку з цим доречно пригадати спостереженнями О. Пріцака, згідно з яким у давніх кочівників Центральної Азії Захід позначався білим кольором, якщо існувала північна орієнтація [13, рр. 376–383]. Отже, сарагури були тією західною частиною оногурів, які перейшли Волгу та оселилися в степах Передкавказзя, тобто кількість племен сарагурів мала б налічувати п'ять племен. Саме п'ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан [12, с. 262]. Наявність вже чотрьох племен в Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує «Вірменська географія» [9, с. 29].

Таким чином, можна висловити припущення, що в першій половині V ст. оногури, зсунуті зі Сходу загальним рухом племен, рушили на Захід, де їхнє західне угруповання – *сарагури* форсувало Волгу і розселилося в степах Передкавказзя, де мешкали лише гуни-акацири. Саме в період існування західного союзу п'яти племен огурів в візантійських джерелах наприкінці V ст. починають згадуватись болгари як активні учасники подій. Тобто назва *болгари* стала еквівалентом назви «союз п'яти племен огурів». Коли ж у другій половині VI ст. союз п'яти племен розпався, то досить часто візантійські автори замість етноніма *болгари* почали вживати назви *утигури* та *кутригури*..

З огляду на це особливий інтерес становлять назви протоболгарських племінних союзів – *утигури* та *кутригури*. Так, у тюркських мовах набув поширення термін *ÜÇ*, що означав «три». Таким чином, назва племінного союзу *утигури* має означати «три огура» або «три племені огурів». Виходячи з цього, можна висловити припущення, що до складу кутригурів мали входити два огурських племені. Є сенс спробувати пояснити і походження назви *кутригури*, бо в давньотюркській мові існував термін *KÖTÜRİ*, що мав значення «позаду» або «в західному напрямку» [3, с. 621]. Отже, назва *кутригури* могла означати «західні огури», якщо враховувати те, що кутригури проживали на захід від утигурів.

Проте ми знаємо, що частина кутригурів під час рейду аварів переселилася з ними далі на Захід. Так, Менандр під 568 р. загадував кутригурів, як союзників аварів у боротьбі проти Візантії, і при цьому навіть вказав їхню кількість – 10 тисяч, тобто малися на увазі чоловіки-воїни одного племені [8, с. 391–392]. Про болгар, підвладних аварам в Паннонії, згадував Феофілакт Сімокагта під 595 р., а також автор «Хроніки Федегара» під 631–632 рр., де вождем болгар був названий Кувер. Тому можна погодитися з думкою О. Комара, згідно з якою

частина кутригурів, тобто одне плем'я, була переселена до Паннонії, де вони були згодом знову відомі як болгари [6, с. 144–145].

В 603 р., коли Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати – Західний та Східний, почався процес консолідації протоболгарських племен, тобто виникли предумови для формування Великої Болгарії (союзу п'яти племен). Але для утворення конфедерації племен кочівників має існувати один важливий фактор – наявність харизматичного роду. Таку харизму у той період у степах Східної Європи міг мати рід Дуло. «Іменник болгарських ханів» подає перелік 13 імен ханів, більшість яких походили з роду Дуло і були нащадками Аттіли [7, с. 128–129]. Вірогідно, що наприкінці V ст. нащадки Аттіли зайняли колишні землі розбитих оногурами гунів-акацирів у Східному Передкавказзі. Отже, вже тоді представники харизматичного роду Дуло могли очолити особливе плем'я.

Проте вже наприкінці VI ст. в Приазов'ї могло залишатись вже чотири протоболгарських племені – три утигурських і одне кутригурське. Відродження Західного Тюркського каганату у перші десятиліття VII ст. мало привести до переселення на Захід до середовища чотирьох огурських племен представників особливого племені, яке було очолене харизматичним кланом Дуло. І вже згодом, за часів панування хана Кубрата (Курта) (630–660 рр.), вдалося знову об'єднати племена болгар, але вже на чолі з тим племенем, яке у «Вірменській географії» відоме під назвою *Огхондор-Блкар-прибульці* [9, с. 28]. Племен до складу конфедерації увійшло знову п'ять і тому у першій половині VII ст. відродилася стара етнічна назва – *болгари*.

Список використаних джерел:

1. Агафий. О царствовании Юстиниана. Москва: АН СССР, 1953. 254 с.
2. Добрев П. Сказанието на Атиловите хуни. По следите на една научна сензация. София : Славика, 1997. 176 с.
3. *Древнетюркский словарь*. Ленинград : Наука, 1969. 676 с.
4. Йордан. О происхождении и деяниях гетов / пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. Москва : Изд. вост. лит., 1960. 436 с.
5. Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. Санкт-Петербург : Петербургское востоковедение, 2000. 320 с.
6. Комар О. В. «Кубрат» і «Велика Болгарія»: проблема джерелознавчого аналізу. *Сходознавство*. Київ, 2001. № 13–14. С. 133–155.
7. Куник А. О родстве Хагано-Болгар с Чувашиами по славяноболгарскому Именнику. *Записки императорской Академии наук*. Санкт-Петербург, 1879. Т. XXXII. Кн. II. С. 118–161.

8. Менандр. Продолжение истории Агафиевой. *Византийские историки* / пер. с греч. С. Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860. С. 311–470.

9. Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. ЖМНП, 1883. Ч. ССХХVI. С. 21–32.

10. Приск. Сказания Приска Панийского / пер. с греч. Г. С. Дестуниса. *Ученые записки второго отд. ИАН*. Санкт-Петербург, 1861. Вып. 1. С. 1–112.

11. Прокопий из Кесарии. Война с готами / пер. с греч. С. П. Кондратьева. Москва : АН СССР, 1959. 516 с.

12. Феофан. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта / пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. Санкт-Петербург, 1890. 680 с.

13. Pritsak O. Orientung und Farbsymbolyc. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Volkernamen. *Studies in Medieval Eurasian History*. London, 1981. Pp. 376–383.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-288-6-23>

Левченко В. В.

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри українознавства,

історико-правових та мовних дисциплін

Одеського національного морського університету

м. Одеса, Україна

РОЗВИТОК ТЮРКОЛОГІЇ В ОДЕСІ В 1920–1930-Х РР.

Революційні події 1917 р., трансформація геополітичної ситуації у світі після закінчення Першої світової війни та поява першої у світі соціалістичної держави призвели до того, що в 1920-ті рр. в Одесі, що увійшла до складу УСРР, відбулася трансформація організаційних форм та змісту науково-дослідних установ гуманітарного профілю, що в свою чергу вплинуло на різноманітність наукової орієнтації істориків та детермінувало плюралізм дослідницької практики. На цьому фоні радикальних змін зазнали наукові інтереси істориків – у їхніх дослідженнях, на відміну від попередніх тем, дослідження позначився поворот у бік вивчення соціально-економічного розвитку суспільства, історії класової боротьби, революційного руху наприкінці XIX – на початку XX ст., історії комуністичної партії тощо. Імперська університетська форма